

Küreselleşme Döneminde Vatandaşlık

Soli ÖZEL*

Son oturumda konuşuyor olmanın zorluklarından biri de bu kadar çok şey dinledikten sonra bir dimağ yorgunluğunun mutlaka yerleşiyor olmasıdır dinleyicide.

Mümkün olduğunca ben de kısa kesmeye çalışacağım, fakat Nur Hanımın bitirdiği yerde ben de aslına bakarsınız kendi tebliğimi sunacağım eşitlik konusunda.

Konuşmama Şeyla Benhabib'in, Türkiye'li bir siyaset bilimci olan Şeyla Benhabib'in bir tespitiyle başlamak istiyorum. Benhabib'e göre devlet egemenliğinin zayıfladığı, ulusal vatandaşlık kurumunun ya ayrıştığı ya da değişik elementlerine dağıldığı bir dönemde yaşıyoruz. Yeni üyelik tarzları, toplumsal üyelik tarzları ortaya çıktı. Bunun sonucunda da ulus devlet tarafından tanımlanan sınırlar üyeliği düzenlemek açısından yetersiz hâle geldi. -Sanıyorum Sayın Uluşahin'in de konuşmasında bu konulara değinilecek-Küreselleşme ulusal sınırları zorlarken bu sınırlara bağlı olarak geliştirilmiş kavramlar da giderek sorunlu hâle geliyor. Bu söylediklerimden ulus devletin yok olduğu, olması gerektiği ya da olacağı gibi bir sonuç da çıkarmamak gerekir. Bu Türkiye'de çok sık dile getirilen bir kaygı ama kanımca hem yersiz hem de temelsiz. Çünkü, ulus devletler her ne kadar başlangıçlarındaki tanımlarından farklı bir noktaya doğru ister istemez tarihsel süreç içinde geliyorlarsa da küresel düzen içinde de aslında ulus devletlerin fonksiyonel oldukları, hatta gerekli oldukları da yaşananlarla ortaya çıkıyor ama tabii ki değişecekler.

Ulus devletlerin yeni koşullarda vatandaşlık tanımlamalarını değiştirmeleri gerektiği, bunu yapamasa bile ulusal siyasete üyeliği nasıl düzenleyeceği, vatandaş olmayanların da ulus devletlerin çatısı altında herhangi bir hakka sahip olup olmayacakları gibi sorunlar önümüzde duruyor ve çözümleri de kanımca hiç de kolay değil.

* İstanbul Bilgi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi

Göç ile ilgili, göçmen işçilerle ilgili ne yapacaksınız? Bunların hakları olacak mı, olmayacak mı? Gelişmiş demokrasilerin hak ve sorumluluk anlayışlarıyla gelişmemişlerinki birbirinden farklı, aralarında nasıl uyum sağlanacak? Evrensel bir vatandaşlık tanımı, evrensel bir siyasal yapılanma olmadan ulusla sınırların varlığını ve etkisini sürdürdüğü bir dünyada mümkün olabilecek mi?

Son tahlil de hem özgürlük hem eşitlik arayışlarının sonucu olan vatandaşlık insanlık açısından yeni dönemde nasıl tanımlanacak sorusu önümüzde duruyor. Bu soruya insan hakları ve eşitlik arayışları çerçevesinde ben de kendimce bir yanıt aramaya çalışacağım sunuşumda.

Eşitlik mücadelesi Batı toplumlarında devlet-toplum arasındaki dinamiklerle şekillendi. Toplumsal eşitsizliklerin üzerine ancak devlet gücüyle gidilebileceğine göre, devletin toplumsal alanda daha fazla söz sahibi olması da kaçınılmazdı. Hukuk kuralları dinsel geleneğin etkilerinden arındırılıp rasyonel bir zemine otururken devlet-birey ilişkileri de bir tabiiyet ilişkisinden çıkıp vatandaşlık ilişkisine dönüştü. Artık vatandaşlık hakkına sahip olduğunu düşünen bireylerin devlete karşı hak talebinde bulunmaları da teminat altına alınmıştı. Bu taleplerin içeriği mevcut toplumsal mücadeleler tarafından belirlenmişti. İngilizlerin önemli sosyologu T.H. Marshall'ın belirttiği gibi vatandaşlık hakları sivil, siyasi ve toplumsal aşamalarından geçerek refah devletinde sosyal duyarlılığa sahip liberal değerler tarafından tanımlanır hâle gelmişti.

Günümüzde ise artık vatandaşlığın, az önce de söylediğim gibi, çok sorunlu bir hâle geldiğini görüyoruz. Bunun önemli nedenlerinden birisi vatandaşlığın giderek daha geniş bir toplumsal alana yayılması ve geniş kesimlerce kabul edilmesi üzerine kendi üzerindeki yükün de ağırlaşması. Daha önce göz ardı edilebilin değişik türden eşitsizlikler artık giderek daha fazla göze batmakta ve eşitlik kapısını çalanların sayısı da giderek artmakta. Yeni dâhil olanlar ile dışarıda kalanlar arasındaki çatışma da bu bağlamda aslında şiddetleniyor.

Çağdaş anlamda vatandaşlık tanımının ve kapsamının genişlemesi ve toplumsallaşması İngiliz, Amerikan ve Fransız devrimlerinin itici gücüyle gerçekleşmişti. Vatandaşlık bu süreç zarfında gerek sekülerleşme ve milliyetçilikle ortaya çıkan yeni toplumsal bağlılığın oluşturulmasında gerekse 19'uncu Yüzyılda kapitalizmin toplumsal dokuda ortaya çıkardığı ciddi sorunların üzerine gidilmesinde kilit bir kavramdı. Modern devletin oluşum sürecinde belirleyici bir önem de kazandı.

Vatandaşlık tanımlanırken yeni ve devrimci bir kavram da aslında tarih sahnesine çıkıyordu. İnsanların salt insan olmaları nedeniyle vazgeçilemez hakları olduğu düşüncesine dayanan bu söylemin adı “İnsan hakları”ydı. Aslında vatandaşlık kavramındaki değişimle insan haklarının doğuşu, birbirleriyle çok yakın ilişki içinde sayılması gereken iki oluşum. Özellikle aydınlanma felsefesinin sonunda ortaya çıkan insan kavramı, Fransız Devrimiyle birlikte siyasi alanda patlayıcı bir güç hâline geldi. Vatandaşlar devletten artık sadece uyrukluk nedeniyle değil, insan olmaları nedeniyle de hak talep eder hâle geldiler. “Liberal vatandaşlık” kavramı, az önce Sayın Vergi'nin söyledi gibi de, bir bakıma insan hakları bağlamında ele alındı, bireylerin. Toplumsal ayrımcılıklar kâğıt üzerinde silinirken insanların eşit haklara sahip olduğu ya da olmaları gerektiği inancı vatandaşlığın olmazsa olmaz bir koşulu hâline geldi.

Felsefi düzlemde bu çok çekici olmasına rağmen, sonraki yüzyıllarda vatandaşlık ile insan hakları kavramının arasının biraz da açıldığını gördük. Bunun bir nedeni, Bertrand De Jouvenel gibi yazarların belirttiği gibi, devletin toplumdaki eşitsizliklerin üzerine gitmeye başlamasıydı. Bunun geniş toplumsal kesimler tarafından hararetle desteklenmesi ise beklenmedik bir sonucu ortaya çıkardı. Gerek birey gerekse toplum üzerinde daha önce hiç görülmemiş ölçüde güç kazanan, palazlanan devletin sınırlanması gereği ortaya çıktı. Aynı süreçte, milliyetçilik liberal görünümünü giderek kaybetti ve Volkgeist'in ruhunu temsil eder hâle geldi. İnsan haklarının vatandaşlık hakları çerçevesi içerisinde ele alınması bu bağlamda hayli sorunlu oldu.

20. yüzyılın ikinci yarısı, tabiri caizse, ilk yarısıyla siyasi, ahlaki ve hukuksal alanda bir hesaplaşmayla geçti. Geçmişteki acıların tekrar yaşanmaması için uluslararası normlar daha güçlü şekilde vurgulanır hâle geldi. Evrensel İnsan Hakları Beyannamesi yeni uluslararası toplumun anayasası diye kabul edildi. Başta Uluslararası Adalet Divanı olmak üzere çeşitli devletler arası kuruluşlar insan haklarının devlet arası mücadelenin gürültüsü arasında kaybolmamasına dönük hizmet vermeye başladılar. Ulaşım ve haberleşme teknolojilerindeki devrimci gelişmelerle ülkeler arasında gerek ekonomik gerekse de siyasi ve kültürel münasebetlerin sıkışması insan hakları konusunun devletlerin güdümünde kalan bir konu olmaktan çıkıp, uluslararası sivil toplum örgütleri ve uluslararası medyanın giderek önem ve etkinlik kazandığı bir alan hâline de geldi. Artık devletleri de gözetleyen Human Rights Watch, Amnesty International gibi birçok etkili sivil toplum örgütünün sesi daha gür çıkmaya, bundan da önemlisi bunların söyledikleri devletlerin söylediklerinden çok daha fazla ciddiye alınmaya başladı.

Vatandaşlığın krizi ile insan hakları söyleminin yükselmesi süreçlerinin bir araya gelmesiyle ulus devletlerin çizdiği sınırların ötesinde yeni bir ahlaki söylem oluşturulmasına dönük çabalar da yoğunlaştı. Bundan esinlenen görüşler son dönemde güç kazandı. Bunda devletlerin insan haklarına ilişkin suçlarının dünyanın önemli bir kısmında hâlâ devam ediyor olması, küresel eşitsizliğin çarpıcı hâle gelmesi, en azından görüntü itibarıyla çarpıcı olması, azınlık ve göçmen sorununun çok ciddi boyutlara ulaşması ve geleneksel vatandaşlık kavramının özellikle kültürel içerikli talepleri karşılama zorlanmasının payı yüksekti.

Bunun sonucu olarak da bugün insan hakları sorunun ulus devlet ölçeğinde ve vatandaşlık bağlamında, klasik vatandaşlık bağlamında çözülemeyeceği fikri birçok kesim tarafından savunulur hâle geldi. Küreselleşmenin sağladığı uluslararası ve ulus üstü bağlantıların ve küresel bilincin yaygınlaşmasının böyle bir değişime dayanak sağlayacağı üzerinde de artık duruluyor.

Bu görüşün vatandaşlık ve ulus sistemine yönelttiği eleştirilerde önemli bir haklılık payı kanımca var. Daha müreffeh bir yaşam umuduyla zengin ülkelere ulaşmak yolunda maruz kaldıkları muazzam riskleri göze alan yoksul göçmenler ulus devletlerin vatandaşlık ilkelerine ters düşen azınlıkların varlığından kaynaklanan siyasi sorunlar -özellikle Avrupa bağlamında Müslüman göçmenlerden kaynaklanan sorunlara atıfta bulunuyorum- ulus devletlerin değişen koşullarda insanları aradıkları haklara kavuşturmakta oldukça zorlandıklarını gösteriyor. Dolayısıyla, zaten hep sürekli bir değişim içinde olan vatandaşlık kavramının ciddi şekilde yeniden ele alınması da zorunluluk gibi duruyor.

Beni çok etkileyen kitaplardan “Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition” adlı kitabın yazarı Harold J. Berman’ın Batı hukukunun gelişiminde dile getirdiği ve henüz ne sonuçlara yola açacağını da belki kestiremediğimiz devrimci dönemlerden biriyle karşı karşıyayız sanıyorum. Sonuçta hukuki kurallar ve kurumlar toplumsal bağlamlar ve değerler ile etkileşim içinde gelişir, fakat henüz vatandaşlık kavramı ve ulus devletin bir kenara bırakılması gibi bir durumun en azından öngörülebilir gelecek için ne pratik ne etik açıdan mümkün olduğunu sanmıyorum.

Hans Kelsen’in kullandığı tabirle hukuk zorlayıcı bir düzendir, yani “coercive order”dır. Hukuksal bir düzenin varlığından söz edilebilmesi için, hukuksal normlara uyulmaması hâlinde belli yaptırımlara ve bu yaptırımlar için de fiziksel güç tekeline ihtiyaç vardır. Yani, devletin olmadığı, düzenin olmadığı yerde hukuk da

olmaz kısacası. Bu tekele tek sahip kurumun, Max Weber'in çalışmalarında da bildiğimiz gibi, devlet olduğunu anlıyoruz, kabul ediyoruz.

İnsan haklarına dayalı normatif bir küresel düzenin oluşturulmasının önündeki en önemli engel küresel planda şiddet tekeline sahip devletler üstü bir kurumun bulunmasıdır. En yüksek kurum olarak kabul edebileceğimiz Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi -ki, sabah oturumlarında da bahsedildi- devletlerin etkisinden bağımsız değildir ve etkinlikleri ancak devler arasındaki uzlaşmaya dayanır. Reel politik, maalesef dünyada hâlâ etik politığe galebe çalmaktadır.

Küresel insan haklarının önündeki en önemli engellerden birisi de bizzat küreselleşmeden geliyor. Serbest piyasanın küresel hâkimiyeti ve teknolojik gelişmeler yüzünden finansal akımların hacim açısından mal ve hizmet ticaretinin önüne geçmesi hem ülke içinde devletlerin elini kolunu bağlamakta hem de dünya çapında eşitsizliklerin katmerlenmesine sebep olmakta. Ekonomik kalkınmaya giden yol artık daha sarp olduğundan ve gittikçe kızışan küresel rekabet koşullarına uyum sağlamayı gerekli kıldığından insan haklarının toplumsal ayağı hem ulusal hem de uluslararası alanda ciddi sekteye uğruyor.

Diğer yandansa madalyonun öteki yüzünde "haklı rekabet" kavramı zengin ülkeler tarafından ve onların işçileri tarafından dile getirilen "haklı rekabet" kavramı zengin ülkelerin tüketici olarak üretici ülkelerdeki iş koşullarını olumlu yönde etkilemelerinin de yolunu açıyor. Dolayısıyla tek çizgide giden bir etkisi olmuyor küreselleşmenin.

Ulus devlet temelli vatandaşlığın yerine insan haklarının evrenselliğini koyanların önünde bir engel daha var; bu da insan haklarının, daha doğrusu tanımının evrenselliği konusu. İnsan haklarının Batı düşüncesi ve tarihiyle yakından bağlantılı olduğunu kabul ediyoruz. Bu Batı geleneğine karşı başta İslam Dünyası olmak üzere değişik kaynaklardan da çok değişik itirazlar yükseliyor. Batı'ya tüm insanlık adına konuşma hakkını veren şeyin ne olduğu giderek artan ölçüde sorgulanıyor. Bu söylemin aslında Batı'nın hegemonyasını ve çıkarlarını saklayan bir perde olduğu şüpheleri de dile getiriliyor.

Batı'nın insan hakları söylemine karşı duyulan düşmanlıkta bir yandan Batı'nın kendi dile getirdiği değerler ile bağdaşmayan geçmiş rol oynuyor, tamam da, hiç kuşku yok ki otoriter liderlerin ya da ayrımcılıklı grupların insan hakları söylemi nedeniyle kendi çıkarlarına

gelecek olan zarardan rahatsız olmalarının da koparılan bu gürültüde büyük bir payı var. Fakat her şeye rağmen, yani kendine yontan bir itirazla karşı karşıya olsak bile, kültürel öğelerin giderek dünyadaki insan hakları ve vatandaşlık söylemlerinde önem kazandığını görmezden de gelemeyiz.

Geçen yıl, özellikle karikatür krizi ölçeğinde ve genelde de baş örtüsü konusunda tanık olunduğu gibi insan haklarının tanımı ve içeriğinde ciddi bir sorun yaşanıyor, kültürler arası fark nedeniyle. Herkesi memnun edecek normatif uzlaşmaya ulaşılması da imkânsız olmasa bile, şu an için pek kolay değil. İçinde bulunduğumuz küresel konjonktürde böyle bir gelişmeye yönelik beklentileri kanımca olumsuz etkiliyor.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında çok taraflı dünya düzeninin çatısını kuran ve küreselleşmeye zemin hazırlayan ABD'nin artık kendi kurduğu düzenle çatışan taraf hâline gelmiş olmasının kozmopolit dünya görüşüne ciddi bir darbe indirmiş olduğunu şahsen düşünüyorum. İnsan haklarının bayraktarlığını yapan bir ülkenin mazur görülecek neden olmaksızın Irak'ı işgali zaten yeterince sorunluydu, buna ilaveten işkencehanelerin kurulması, uluslararası hukuk ve kurumlarıyla ters düşülmesi insan haklarına inanan geniş kesimler nezdinde büyük bir hayal kırıklığına da neden oldu.

Peki, çözüm olarak ne yapılabilir? Bir kere insan haklarını vatandaşlık hakları sorunundan bağımsız olarak görmenin pek doğru olmadığı kanısındayım. Vatandaşlık, insan kavramına somut bir gerçeklik vermekte, ona kurumsal ve hukuksal garantilerle güvenceler sağlamak ve gene bunu tarihsel, kültürel ve toplumsal bir çerçeveye yerleştirmekte. Vatandaşlığı yeni toplumsal ve küresel koşullara uyarlamak, ancak dünya çapında sınırlı bir elit tabakanın paylaştığı küresel kültüre ve duyarlılığa bel bağlamaktan kanımca daha umut verici bir yöntem olur.

Devletlerin demokratikleşmesi elbette büyük önem arz eder, ancak demokrasiyi soğuk savaş sonrası dönemin hemen başında olduğu gibi sihirlî bir değnek olarak görmek de ciddi sorunlara yol açabilir. Sağlam hukuksal ve kurumsal temellere dayanmayan demokratik yapıların vatandaşlık bilincini ortaya çıkarmasıysa neredeyse imkânsız. Dolayısıyla, eşitlik sorununa öncelikle devlet düzeyinde eğilmek gerekir. Pederşahi yapıların yıkılması, şeffaflığın sağlanması demokratik kanalların açılması hem insan haklarının hem de vatandaşlık haklarının geliştirilmesi için elzemdir. Zaten uluslararası toplumun önemi de devletlere bu yönde baskılar yapabilmesinden ileri geliyor.

İnsan haklarının devamı ancak temel vatandaşlık haklarının hem devletler hem de halklar tarafından sahiplenilmesine bağlı olacaktır. Devletlerin zorbalığının engellenmesi gerekirken, bu konuda uluslararası baskıların önemi de büyük.

Devletler insanlar hakları için bir bakıma tehdit de oluşturuyorlar, bütün raporlarda gördüğümüz gibi, ama yine paradoksal olarak da bu değerlerin haya geçirilmesinde de kaçınılmaz olarak önemli bir role sahipler. Nasrettin Hoca'nın dediği gibi "El elin eşeğini türkü söyleyerek arar." Dolayısıyla işi başkasına bırakmamak, devletler ve onların vatandaşları açısından en ihtiyatlı ve en emniyetli yoldur. Ancak, devletlerin zayıf ya da ceberut olduğu yerlerde de vatandaşların bu hakları nasıl koruyacağını bilemiyoruz.

Vatandaşlık haklarının korunması ve geliştirilmesi sadece devletlere değil, uluslararası alanda sıkı bir iş birliğine de bağlıdır. Küresel alanda devletlerin tek başına başa çıkamayacağı meydan okumalar, hem devletler arası hem de toplumlar arası iş birliğini ve iletişimi zorunlu hâle getiriyor. Küresel ekonominin eşitsizliği körükleyen dinamikleri açlık ve yoksulluk, uluslararası göç, terörizm gibi birçok konuda küresel iş birliğinin artırılması şüphesiz gerekli. Ancak bu şekilde vatandaşlık kavramının geçirdiği sarsıntılı dönemin atlatılabilmesi mümkün olur. Bu şekilde küresel planda daha eşit ve daha adil bir dünyaya doğru sağlam ve ümit dolu adımlar atmak da gündeme gelebilir.

Vatandaşlık hakları ile küresel insan hakları birbirlerinin alternatifi olarak değil, ortak eşitlik hülyasının -kanımca- iki sacayağı olarak görülmelidir.